Fasih Dinç,

Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati (1839-1914),

İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, 299 s.,

ISBN 978-975-05-3458-4

Devletlerin sadelik arzuları sınırları içerisinde yaşayan topluluklar için daima dramatik sonuçlar doğurmuştur. Yerleşikleştirme ve okunaklı kılma politikalarının kristalleşmiş hali olan bu arzular, modern devletin doğasının mütemmim cüzlerinden birisidir. Mardin Artuklu Üniversite'sinde öğretim üyesi olan Fasih Dinç'in Hacettepe Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezine dayanan *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati (1839-1914)* adlı eser de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sadelik arzularını Caf aşireti ve Nasturi cemaati bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. 19. yüzyıldaki değişen egemenlik biçimlerinin bu iki toplumsal grup üzerindeki etkileri eser boyunca kapsamlı bir biçimde analiz edilmekte ve bu sadeleştirme arzusunun pratik sonuçları Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari uygulamaları uyarınca değerlendirilmektedir. Çalışma giriş ve sonuç bölümleri hariç toplam üç bölümden ve bu bölümler ile bağlantılı çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Birinci bölüm "19. yüzyıl Osmanlı Dünyası ve Yükselen Sınırlar", ikinci bölüm "Sınırda Devlet ve Toplum: Caf, Nasturi ve Osmanlı" ve son bölüm ise "Batılı Güçler, Politik Liderler ve Yeni Aracı Elitler" olarak yapılandırılmıştır. Çalışmanın dili temas ettiği konuların karmaşıklığına rağmen sade ve akıcıdır. Dinç'in eseri her ne kadar Osmanlı-İran sınırı başlığını taşıyor olsa da yazarın belirttiği gibi bu sınır Kafkaslar'dan Basra'ya kadar uzanan geniş bir alanı ifade etmektedir. Fakat eser, sınır boyunca yalnızca Caf aşiretinin ve Nasturi cemaatinin yerleşim yerleri ile sınırlı olan bölgeyi analiz etmektedir. Çalışma birbirleriyle bağlantılı birkaç araştırma sorusunu cevaplama iddiasındadır. Fakat yazarın belirttiği gibi ana problematik, "Osmanlı'nın yönetim paradigmasında meydana gelen değişimin devlet ve toplum ilişkisini nasıl etkilediğidir" (s. 18). Bu temel araştırma sorusuna ek olarak yazar, sınır bölgesinde uluslararası faaliyetleri de sorunsallaştırmakta ve bu faaliyetlerin devlet-toplum ilişkisine etkisini incelemektedir. Yazar, birincil kaynakları titiz bir biçimde kullanırken, metodoloji olarak ise "karşılaştırmalı tarih metodu" olarak ifade ettiği belirsiz bir yönteme referans vermektedir (s. 19). Eserin temel birincil kaynakları; "Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi", "ABD Dışişleri Arşivi" ve "Protestan misyoner raporları" olarak

ifade edilmektedir. Bunlara ek olarak, ilgili döneme tanıklık eden seyyahlar, devlet yetkilileri ve misyonerlerin hatıratları da çalışmanın birincil kaynakları arasındadır (s. 27).

Birinci bölüm, Osmanlı Devleti'nin egemenlik sorunlarına ve bu sorunlara verdiği cevapların betimlemesiyle başlamaktadır. 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan bu sorunlar ve sorunlara karşı geliştirilen cevaplar zaman zaman gelenekçi bir yapıya bürünüp kadim olanın peşine düşerken sorunlara daha yenilikçi çözümler bulma girişimleri de bu dönemin özellikleri arasındadır (s. 43-47). Yazarın devlet ve toplum ilişkisinde bir kırılma olarak değerlendirdiği Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri ise bu sorunlara daha köklü cevaplar vermeyi amaçlamış ve 17. yüzyıldan itibaren devam eden krizi, Batılılaşma politikası lehine çözmüştür. Yazara göre Tanzimat, "basit bir devlet-toplum ilişkisinin değişimi değil, bir rejim değişikliğinin ilk adımıydı" (s. 50). Bu rejim değişikliği yeni vatandaşlık rejimlerinin ortaya çıktığı, iktidarın modern bir bürokrasinin elinde yoğunlaştığı ve yönetim erkinin gittikçe kişisellikten uzaklaştığı bir dönüşüme işaret etmektedir. Devlet kapasitesindeki iyileşme olarak tarif edilebilecek bu uygulamalar Osmanlı Devleti'nin sınır politikalarını da derinden etkilemiştir. Sınır bölgesindeki "aracı elitler" otoritelerini merkezi hükümet yetkililerine bırakmış, sınır belirginleşmiş ve sınırın içerisinde kalan tebaaya yönelik okunaklılık faaliyetleri artmıştır (s. 56). Bu gelişmekte olan yeni durum sınırda yaşayan Caf aşireti ve Nasturi cemaatinin yaşamlarında köklü bir değişikliğe neden olmuş ve her iki topluluk da Osmanlı ve İran'ın modernleşme projesinin bir parçası olmuştur.

Sınır bölgeleri aynı zamanda emperyal arzuların ve mücadelelerin de mekânı olarak değerlendirilebilir. Eser boyunca incelenen sınır bölgesi, İngiltere ve Rusya gibi küresel güçlerin siyasal ve ekonomik çekim alanında bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı-İran sınırı İngiltere, Rusya ve ek olarak çeşitli misyoner kuruluşların aktör olduğu çoklu bir çatışma alanına işaret etmektedir. Osmanlı Devleti, modernleşme hareketlerinin sadelik arzusunun ideolojik oryantasyonu ile "bölgede aktör sayısını elinden geldiğince azaltmak ve devlet otoritesi ile yaptırım gücünü" artırarak sınırdaki çatışmaları kendi lehine çözümlemeyi amaçlamıştır (s. 63). Osmanlıların sınır kontrolü için giriştiği yönetsel uygulamalar devlet kapasitesinin sınırlılığı nedeniyle çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Devlet kapasitesinin sınırlılığına ek olarak bölgedeki uluslararası aktörler de Osmanlı imparatorluğunun nüfuz etme gücüne büyük ölçüde zarar vermektedir. Bölgedeki yerel aktörlerin faaliyetlerine odaklanan yazar, Mir Bedirhan Bey'in ve Şeyh Ubeydullah'ın uygulamalarını değerlendirerek bölgedeki mütesellimlerin ve dini

liderlerin özerkliğine vurgu yapmaktadır (s. 60-69). Yazarın isabetle gösterdiği gibi sınır bölgesinde egemenlik arayışı birbirleriyle bağlantılı birçok soruyu devletin gündemine getirmiştir. Batılı Hristiyanların ve Doğulu Şiilerin imparatorluk içerisindeki konumlarına ilişkin tartışmalar da Osmanlı-İran sınırı üzerindeki olaylar bağlamında değerlendirilmektedir (s. 70).

Yazar, ikinci bölümde Caf aşireti ve Nasturi cemaatinin bu gelişmekte olan yeni düzene karşı geliştirdiği hayatta kalma stratejilerini kapsamlı bir biçimde değerlendirmektedir. Osmanlı-İran sınırında yaşayan Caf aşireti; "her ne kadar Osmanlı'ya tabiyse de yaşam alanları, Osmanlı ve İran sahasını kapsıyordu. Aşiret, kış mevsimini Şirvan Nehri kıyılarında, Süleymaniye'ye bağlı Karadağ kazası, Bağdat'a bağlı Zendibad nahiyesi, Zohab bölgesinde Koreto ve Şeyhan nahiyelerinde" geçirmekteydi. Aşiret sert bir hiyerarşik örgütlenmeye sahipti ve aşiret üyesi çoğu köylü "Batı Hindistan'daki siyahi kölelere" benziyordu. Geçimlerini hayvancılık ile sağlayan aşiret üyeleri, toprağa bağlı olmamanın verdiği özgürlükle iki devletin sınırlarına ilişkin güvenlik uygulamalarını akamete uğratıyordu (s. 79-88). Caf Aşiretinin göçebe yapısı ile Osmanlı Devleti'nin yeni düzeni arasındaki ilişkiyi teorik olarak ele alan yazar, James C. Scott'un "okunaklılık", Micheal Mann'ın "altyapısal iktidar" ve Gianfranco Poggi'nin "iç egemenlik" kavramlarını tahlil etmekte ve bu analitik çerçeve boyunca vaka analizini derinleştirmektedir (s. 89-92). Doğu Hristiyanlığının temsilcilerinden olan Nasturi cemaati de belirlenen teorik çerçeve uyarınca analiz edilmektedir. Yazara göre: "Nasturilerin sosyal örgütlenmesi birçok yönden Müslüman toplumlarla benzerlik gösteriyordu. Cemaatin nüfusu, aşiret ve aşiretli olmayan reaya" olmak üzere farklı toplumsal grubu içeriyordu. Bu iki farklı toplumsal grup Mar Şimun sıfatını kullanan Nasturi patrikin himayesi altındaydı. Cemaatin hem dünyevi hem de dini lideri Mar Şimun'du ve cemaati adına hem Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ile hem de diğer ülkeler ile görüşmeler yapıyordu (s. 96-98). Nasturi cemaati ilgili yıllardaki sosyal çatışmalardan ziyadesiyle nasibini alıyordu. Yalnızca Osmanlı idarecilerinin zor uygulamalarına değil aynı zamanda bölgedeki Kürt aşiretlerin de hedefi konumundaydılar. Cemaatin Hristiyan niteliği Nasturi cemaatini devlet gözünde daha önemli hale getiriyordu çünkü bölgedeki şiddet olayları Avrupalı devletler tarafından izleniyor ve Osmanlı Devleti aleyhine uluslararası propaganda malzemesine dönüşüyordu. Yazar, kapsamlı bir şekilde tarihselleştirdiği bu iki göçebe ve özerk topluluğu merkezine alarak Osmanlı'nın yerleşikleştirme (*sedentarizm*) politikalarındaki dini etkiyi de gözlemlemeye çalışmaktadır.

Bu yerleşikleştirme politikaları "Osmanlı Devleti'nin devlet ile toplum arasındaki ilişkinin daha gevşek olduğu bir düzenden ilişki ağlarının daha sık örüldüğü merkezi düzene geçişi…" zorunlu kılıyordu. Bu düzen ise merkezi iktidarın topluma dair nicel ve nitel veriler üretmesine eşanlı olarak gelişmekteydi (s. 104). Topluma dair kapsamlı verilerin üretilmesi için bölgedeki nazırlar Caf ve Nasturi aşiretini yakından takip ediyorlardı. Fakat "devletin Nasturileri 'okunaklı' kılma, yani tanıma konusunda Caf aşiretine nazaran daha hassas" olduğu görülmekteydi. Bu durum yazara göre, "Nasturilere yönelik egemenlik kaygısının daha yüksek olmasından" kaynaklanmaktaydı (s. 108). Bu egemenlik kaygısının temeli, Osmanlı'nın Şiilik ile kurduğu ilişkiyle de bağlantılıdır. Sınır bölgesinde Şiilik mezhebinin yayılmak istendiğine ilişkin çeşitli raporlar bölgedeki nazırlar aracılığıyla merkeze iletiliyordu. Nazırlar aracılığıyla elde edilen bilgiler nihayetinde Caf aşireti ve Nasturi cemaatine ilişkin problemin bir medeniyet problemi olduğu kanaatini güçlendirmişti. "Hal-i bedeviyet ve cehalette yaşayan" bu iki topluluk Osmanlı'nın oryantalist modernleşme projelerinin bir parçası konumundaydılar. Devlet ve toplum arasındaki ilişkinin bu oryantalist formlarla yeniden düzenlenmesi Osmanlı'nın sınır politikalarının temelini oluşturuyordu. Bu bölümde yazar, Ussama Makdisi, Selim Deringil ve Thomas Kühn gibi Osmanlı tarihçilerinin kavramsal setlerini oldukça işlevsel ve verimli kullanmaktadır. Bu yazarların Osmanlı oryantalizmine ilişkin saptamalarını sınır politikaları bağlamında yeniden düşünen ve okuyucuyu da buna teşvik eden yazar, bir arşiv araştırmasının teorik arka planının nasıl oluşturulması gerektiği konusunda incelikli bir anlatı sunmaktadır (s. 112-114).

Caf aşireti ve Nasturi cemaatine ilişkin kaygı yalnızca bir medeniyet misyonu ile ilişkili değildir. Çalışmanın devam eden bölümlerinde de görülebileceği üzere vergi toplamak bu iki topluluğa ilişkin uygulamaların temelinde yer almaktadır. Vergi tahsilatı gelişmekte olan yeni devlet-toplum ilişkileri bağlamında oldukça önem kazanmıştı ve bu bağlamda Osmanlı yönetim uygulamaları önce "suhuleti" sonrasında ise zor araçlarının devreye alınmasını içeriyordu. Vergi toplama konusunda her ne kadar merkezi hükümet tüm araçlarını seferber etse de "[t]oplulukların hareketli olması, devletin kendilerine ulaşmasını zorlaştırıyordu. Vergi toplama mevsimlerinde Nasturiler, Hakkari'nin dağlık sarp bölgelerine Caf aşireti ise sürüleriyle İran bölgesine geçiyordu" (s. 133). Devletin bu iki topluluğa ilişkin bir diğer medenileştirme aracı ise iskân politikalarıydı. Modern devletin yönetim ilkelerinin göçebe topluluklar ile bağdaşmayacağı kanaati merkezi hükümetin elitleri arasında yaygındı ve bu elitler göçebeliği "ehil" olmamakla ya da

"hayvansı" olmakla ilişkilendiriyorlardı (s. 144). Sınır bölgesindeki vergi, iskân ve medenileştirme uygulamaları toplulukların mukavemetiyle karşılanıyordu. Gerek bu mukavemet gerekse yeni güçlerin denkleme dâhil olması devletin Caf aşireti ve Nasturi cemaati ile kurduğu ilişkiyi karmaşıklaştırıyordu.

Bu karmaşık ilişki, kitabın üçüncü bölümünde "Batılı Güçler, Politik Liderler ve Yeni Aracı Elitler" başlığı altında inceleniyor. 19. yüzyıldaki sömürgecilik faaliyetlerinin Nasturiler ve Caflar üzerindeki etkisi bölgede bir egemenlik mücadelesine dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nin de bu egemenlik mücadelesine iştirak etmesiyle bölge, Nasturiler ve Caflar üzerinden gövde gösterilerine sahne olmuş ve bir tarafta tebaasını yabancı misyonerlere kaptırmama arayışında olan Osmanlılar ile Hristiyan misyonerler ve İran arasında bir medenileştirme savaşı başlamıştı (s. 173). Batılıların hedefinde Nasturiler bulunuyordu. Doğu Hristiyanlığının temsilcisi olan bu cemaat, bölgedeki misyonerlik faaliyetleri ile medeniyete davet ediliyordu. Yazar, burada oldukça geniş bir kaynak analizi ile bu misyonerlik faaliyetlerinin eşitsizlik yaratan epistemolojisini analiz etmektedir (s. 173-184).

Bu medenileştirme misyonu ile iç içe geçmiş misyonerlik faaliyetleri Nasturi cemaati içerisinde çeşitli ayrılıkların da ortaya çıkmasına neden olmuştu. Nasturi lideri Mar Şimun, misyonerlerin cemaatine temaslarını engellemeye çalışmıştı. Mar Şimun'un temel kaygısı, yazarın belirttiği gibi cemaatin "Papacıların hilelerine kurban gitmesiydi" (s. 185). Bu kaygılara rağmen cemaat, kendilerine olan ilgiden memnundu ve bunu siyasal alana da tahvil etmek istiyordu. Bu bağlamda farklı ülkelerdeki Hristiyan topluluklar ile temasa girerek cemaate yardım toplanıyordu. Bu durum çok geçmeden Osmanlı idaresinin de cemaat ile ilgili tasarruflar geliştirmesine neden olmuştu. İlk önlem bu cemaatin üyesi kimselere pasaport vermemekti (s. 193). Buna ek olarak Osmanlı idaresi, Nasturi ileri gelenlere hediyeler yoluyla da ulaşmak istiyordu. Valilikler ve kaymakamlıklar aracılığıyla bölgedeki Nasturi cemaati gözlemleniyor ve bu misyonerlik faaliyetlerinin olası etkileri merkeze rapor ediliyordu. Yazarın gösterdiği gibi bu raporlar, Tanzimat ile başlayan bu yeni düzenin temel karakteristiklerini yansıtıyordu. Dahası, Nasturiler için bir tehcir planı da bu yeni düzenin bir parçasıydı (s. 207). Nasturiler, yalnızca Osmanlı idaresinin merkezileştirme baskıları ile değil aynı zamanda bölgedeki Müslüman etnik gruplar ile de çatışma içerisindeydi. Kürtler ile yaşanan çatışmalar Nasturi cemaatini uluslararası aktörler nazarında daha da görünür kılmıştı. Bu durum beraberinde cemaatin politikleşmesini de getirmişti. Bu politikleşme Osmanlı'nın yerel ve merkezi aktörleri tarafından ulusun bütünlüğüne ilişkin bir tehdit olarak algılanmıştı. Milliyetçiliğin ve bağımsızlık arayışının eşlik ettiği

süreçler cemaatin arzuladığı gibi sonuçlanmadı ve cemaat "yüzyıllardır yaşadıkları toprakları terk etmek" zorunda kaldı (s. 225).

Caf aşireti de Nasturi cemaatine benzer süreçleri deneyimledi. Aşiretin Müslüman kimliği "Osmanlı ajandasının araçları ve sonuçlarında benzerlikler kadar farklılıklara neden" olmuştu. Nasturilere benzer bir biçimde Batılı güçlerin hedefi olmayan Caflar, buna karşılık İran'ın siyasal çekim alanında bulunuyordu. Osmanlı Devleti, İran ile girdiği bu nüfuz mücadelesinde avantajlı bir konum elde edebilmek için Caf aşiretinden ileri gelenlere üst seviye makamlar hediye ediyordu. "Örneğin, aşiretin içindeki en nüfuzlu beylerden olan Mahmut Bey'i Cafların en yoğun yaşadığı Gülanber kazasının" kaymakamı olarak atamıştı (s. 228). Caflar, bu karşılıklı tanınma sürecine kayıtsız kalmıyor ve Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini sarsacak siyasal girişimlerde bulunmuyordu. Yazar, Caflara uygulanan bu yerleşikleştirme politikasını kapsamlı bir biçimde incelerken bu yeni düzenin aracı elitlerini "devlete ısındırma" politikasını kapsamlı bir biçimde analiz ediyor. Osmanlı'nın sınır bölgelerindeki çetrefilli nüfuz arayışına işaret eden bu "ısındırma" süreçleri, bazı durumlarda egemenlik yetkisinin bu aracı elitlerine devredilmesine işaret ederken bazı durumlarda ise hediyeleşme gibi süreçleri içermektedir (s. 231). Fakat bu süreçler, yazarın da vurguladığı gibi Tanzimat düşüncesi ile açık bir çelişki içerisine de girebiliyordu. Kitapta "Aşiret beyi mi, Osmanlı paşası mı?" başlığı altında yapılandırılan bu tartışma, yerel otoriteler ile devlet iktidarı arasındaki iç içe geçmiş ve katmanlanmış ilişkileri açığa çıkarmaktadır (bkz. s. 239).

Caf aşiretinin ileri gelenlerinden olan Mahmut Bey'in kaymakam olarak atanması Osmanlı merkezi idaresi için beklenen sonuçları üretmemişti. Mahmut Bey'in devletin ideolojik gündemleri ile yeterli düzeyde ilişkilenmemesi, merkezi yönetimin Mahmut Bey'in aşiret içerisindeki en önemli rakibi Osman Bey'i kaymakamlığa atamasıyla sonuçlanmıştı. Osman Bey, devlet aygıtıyla bütünleşmiş bir görünüm sergiliyordu. Resmi yazışmalarda "Kaymakam-ı Gülanber ve Reis-i Caf Osman" unvanını kullanıyordu (s. 231). Fakat bu bütünleşme de bölgenin ve aşiretin dinamikleri nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. Osman Bey'in eşi Adile Hanım bölgedeki güç devşirirken bunu Osmanlı merkez idaresinin hilafına yapıyordu. Bölgedeki telgraf hatları aşiretin gücünü zayıflatacağı gerekçesiyle sık sık tahrif ediliyordu. Merkezileştirme ve yerleşikleştirme politikalarının etkisizliği ve Caf aşiretinin bu politikaları aşiret içerisindeki rekabetin birer unsuru olarak değerlendirmesi, Osmanlı'nın sınır güvenliği konusunda başarısız olmasıyla sonuçlandı (s. 240- 253).

Eser, oldukça iyi yapılandırılmış bölümleri, kavramsal çerçevesi ve dili ile okuyucuya kapsamlı bir tarih anlatısı sunuyor. Metin içerisinde yer alan bazı yazım hataları (s. 110, 169, 206, 220) bu kapsamlı anlatıyı akamete uğratmıyor. Dahası, bazı alıntıların metin içinde, özellikle James Scott'un eserine yapılan alıntılar, tekrarlanması da bu çalışmanın bilimsel niteliğine gölge düşürmüyor. Fakat yazarın "karşılaştırmalı tarih metodu" olarak ifade ettiği yöntemin eser boyunca yalnızca Caflar ve Nasturiler arasındaki farkların betimlenmesi için kullanılması bu yöntemin oldukça basitleştirilmiş bir halini okuyucuya sunmaktadır. Oysa karşılaştırmalı tarihsel yöntem, vakalar arasındaki nedensel bağlantıları az sayıdaki vakayla sınırlı ve sistemli bir karşılaştırma yöntemine dayanarak analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Öte yandan yazar, devlet ve toplum ilişkisine odaklanırken alanın kurucu çalışmalarını gözden kaçırmıştır. Örneğin, eserde Timothy Mitchell ya da Joel Migdal gibi siyaset bilimi literatüründe mümtaz bir yere sahip olan araştırmacıların adı dahi yer almamaktadır. Bu durum yazarın iddia ettiği siyaset bilimi farkındalığına gölge düşürmektedir. Sonuç olarak; yukarıda bahsedilen tüm kısıtlara rağmen eser, kullandığı geniş kaynak havuzu ve teorik çerçevesi ile kapsamlı bir bilimsel araştırma örneği oluşturmaktadır. Yazarın ele aldığı iki cemaati 19. yüzyılın değişen ve gelişen atmosferi bağlamında başarılı bir biçimde değerlendirmesi gelecek araştırmalar için bir kılavuz oluşturabilme potansiyeline sahiptir.

İlker Yasin Durmaz
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi